

Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega

**UWAGI NA TEMAT OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO
NA CMENTARZYSKU KULTURY PRZEWORSKIEJ W OPATOWIE
STAN. 1, WOJ. ŚLĄSKIE**

Cmentarzysko w Opatowie¹, stan. 1, gm. *loco*, woj. śląskie znane jest badaczom środkowoeuropejskiego Barbaricum już od ponad sześćdziesięciu lat². W latach 1956–1983 systematyczne prace wykopaliskowe na wspomnianym stanowisku prowadził Kazimierz Godłowski z Instytutu Archeologii UJ, który opublikował również wszystkie zespoły grobowe związane z kulturą przeworską, odkryte w trakcie badań przedwojennych (GODŁOWSKI 1959a, s. 63–70, 1959b, 1969b, 1986, s. 36–39, tam starsza literatura). Omawiana nekropola leży w obrębie skupienia osadniczego ludności wspomnianej kultury zlokalizowanego w dorzeczu Liswarty. Na obszarze tym Profesor Kazimierz Godłowski prowadził, zakrojone na szeroką skalę, badania wykopaliskowe także na innych jeszcze stanowiskach z okresu wpływów rzymskich³. Omawiane skupienie osadnicze ludności kultury przeworskiej uformowało się na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego. Horyzont najpóźniejszych znalezisk związanych z osadnictwem tej kultury na omawianym terenie odnieść należy do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (GEDL, GINTER, GODŁOWSKI 1971, s. 71–117; K. GODŁOWSKI 1980, s. 131–166, 1985, s. 86–87, 102, 118–119).

¹ W obrębie stan. 1 w Opatowie odkryto ciałopalne cmentarzysko ludności kultury przeworskiej, stanowiące przedmiot niniejszego artykułu, oraz birtualne cmentarzysko grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, datowane na okres zawarty pomiędzy przełomem II i III okresu epoki brązu, a Ha C/D (GEDL, GINTER, GODŁOWSKI 1971, s. 39–70; SZCZEPANEK, WIECZOREK 1999).

² Pierwsze badania wykopaliskowe na omawianym stanowisku przeprowadzili w roku 1938 dwaj krakowscy archeolodzy – Tadeusz Reyman i Stefan Nosek (NOSEK 1939, s. 7–33, 1946, s. 229–332; REYMAN 1939, 1945). W obrębie miejscowości Opatów odkryto ponadto kompleks osad ludności kultury przeworskiej (Opatów, stan. 4, 6 i 11) (MĄCZYŃSKA 1972, 1982, tam starsza literatura).

³ Mamy tu na myśli cmentarzyska w Rybnie, stan. 1, gm. Kłobuck – obecnie Kłobuck-Zakrzew, stan. 2, Walenczowie, stan. 10, gm. Opatów (GODŁOWSKI 1965a, 1966a, 1969a) i w Żabieńcu, stan. 1 – obecnie Częstochowa-Żabieniec (GODŁOWSKI 1964, 1969a) oraz osadę w Wąsoszu Górnym, stan. 2, gm. Popów (GODŁOWSKI 1959c). Wszystkie wymienione stanowiska leżące w dorzeczu Liswarty znajdują się obecnie w woj. śląskim.

Wśród stanowisk sepulkralnych odkrytych dotąd⁴ w obrębie wspomnianego skupienia osadniczego, charakteryzujących się występowaniem zróżnicowanych form ciałopalnego obrządku pogrzebowego, szczególnie wyróżnia się, przebadane w całości, cmentarzysko w Opatowie, stan. 1. Ramy chronologiczne jego użytkowania obejmują cały okres rozwoju osadnictwa ludności kultury przeworskiej w dorzeczu Liswarty. Stratygrafia horyzontalna obserwowana na omawianym cmentarzysku stała się dla Kazimierza Godłowskiego podstawą studiów nad chronologią kultury przeworskiej w młodszym i późnym okresie rzymskim, których wyniki mają ponadregionalne znaczenie (GODŁOWSKI 1970). Ta cecha opatowskiej nekropoli w powiązaniu ze znacznym bogactwem odkrytych w grobach zabytków, w tym między innymi importów rzymskich⁵, decyduje o jego wyjątkowym charakterze.

Pomimo to cmentarzysko nie doczekało się dotąd kompleksowego opracowania. Znane jest jedynie ze sprawozdań z poszczególnych sezonów badań, prezentujących najbardziej spektakularne rezultaty prac terenowych. Cenne uwagi dotyczące chronologii omawianego stanowiska oraz zaobserwowanego w jego obrębie zróżnicowania obrządku pogrzebowego zawiera publikacja podsumowująca wyniki wieloletnich badań ówczesnej Katedry⁶ Archeologii UJ nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Liswarty (GEDL, GINTER, GODŁOWSKI 1970, 1971).

Nekropola w Opatowie była użytkowana przez około 300 lat, tj. w przybliżeniu od połowy II w. do pierwszych dziesięcioleci V w. Z okresem tym, odpowiadającym 10 generacjom, wiązać można ok. 1000 obiektów. W oparciu o wspomniane studia nad stratygrafią horyzontalną Kazimierz Godłowski wyróżnił pięć faz (I–V) użytkowania omawianego cmentarzyska (GODŁOWSKI 1962, s. 298–301, 1970, s. 15–27). Ponowne przeprowadzenie analizy planigraficznej pozwoliło na uściślenie podziału nekropoli opatowskiej i wydzielenie wyraźnie rysujących się czterech stref jej użytkowania (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 333, przyp. 3).

Jak już wspomniano, na stanowiskach sepulkralnych znanych z terenu dorzecza Liswarty poświadczono są ślady różnorodnych praktyk funeralnych, związanych z ciałopaleniem. Jeden z aspektów wspomnianych praktyk stanowią zróżnicowane formy obiektów grobowych. Zróżnicowanie to obserwuje się także na cmentarzysku w Opatowie, na którym można ponadto prześledzić wyraźnie uchwytnie przemiany w obrzędowości funeralnej w po-

⁴ W ostatnich latach dr M. Biborski z Instytutu Archeologii UJ prowadzi badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej w Mokrej, stan. 8, gm. Miedzno, woj. śląskie, które doprowadziły już do odkrycia ponad 450 grobów (BIBORSKI 1998, 2001).

⁵ Por. K. GODŁOWSKI 1978a; A. PRZYCHODNI 1996; R. MADYDA-LEGUTKO, J. ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, 2003; J. ZAGÓRSKA-TELEGA 2000.

⁶ Obecnie Instytut Archeologii UJ.

szczególne stadiach chronologicznych. W najstarszej fazie użytkowania nekropoli, tj. na przełomie wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich, pochówki popielnicowe dominują ilościowo nad jamowymi. W kolejnej, drugiej fazie, którą można synchronizować w przybliżeniu z fazą C1b, liczba grobów popielnicowych wyraźnie się zmniejsza, natomiast w młodszych odcinkach chronologicznych występują one jedynie sporadycznie (MRUZEK, SZCZEPANEK, ZAGÓRSKA-TELEGA 1999, s. 128; ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 313). Analogiczne zmiany w zakresie częstotliwości występowania grobów popielnicowych obserwuje się w tym czasie na większości obszaru objętego zasięgiem kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1969c, s. 118). Wyniki obserwacji poczynionych na omawianym cmentarzysku wskazują ponadto, że przez cały okres jego użytkowania stosowano również specyficzną formę obrządku popielnicowego, polegającą na składaniu przepalonych szczątków ludzkich w pojemniku wykonanym z surowca organicznego, manifestującą się w terenie w postaci zwartej skupiska kości (MRUZEK, SZCZEPANEK, ZAGÓRSKA-TELEGA 1999, s. 128–129).

Jedną z charakterystycznych cech nekropoli opatowskiej jest występowanie, już począwszy od fazy C1b, tzw. pochówków warstwowych. Pochówki tego typu są obiektami o nieregularnych zarysach, zwykle obejmującymi powierzchnię kilku metrów kwadratowych. Górną ich partię stanowi warstwa ziemi przesycona dużą ilością przepalonych ceramiki oraz fragmentów przedmiotów metalowych, a także przepalonymi kośćmi ludzkimi i węglem drzewnym. W dolnej części omawianych obiektów obserwuje się nieregularne przegłębienia, zawierające niewielką ilość materiału zabytkowego, przepalone kości ludzkie oraz przepaloną *in situ* ziemię. Analiza antropologiczna wykazała, że w obrębie omawianych grobów warstwowych najczęściej znajdowały się kości tylko jednego osobnika. Największą koncentrację tego typu pochówków stwierdzono w obrębie stref cmentarzyska, odpowiadających najmłodszym fazom jego użytkowania (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 333–334).

Kolejną, specyficzną formą pochówku poświadczoną na nekropoli opatowskiej są obiekty rowkowe, znane też z innych stanowisk z terenu dorzecza Liswarty⁷, określane w literaturze mianem rowków typu żabienieckiego (GODŁOWSKI 1981, s. 112; MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 333–334). Na cmentarzysku w Opatowie występują zarówno „klasyczne”, czworokątne obiekty rowkowe, jak i obiekty o nieregularnym zarysie oraz rowki podłużne, osiągające długość około 1,5 m. Wszystkie wspomniane typy obiektów rowkowych datowane są

⁷ W ostatnim czasie podobny obiekt odkryto na cmentarzysku kultury przeworskiej w Niezgodzie, stan. 1, gm. Żmigród, leżącym na terenie dorzecza Baryczy, tj. na pograniczu Śląska i Wielkopolski (BŁAŻEJEWSKI 1999, s. 262).

na omawianym cmentarzysku na fazy C2-D. Nie można wykluczyć ewentualności, że tego rodzaju obiekty nawiązują do idei pochówku ciałałpalnego ze stosem *in situ*, określanego w literaturze jako typ *bustum*, rozpowszechnionego w prowincjach państwa rzymskiego (por. GAITZSCH, WERNER 1993; WITTEYER 1993; STRUCK 1993; MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 340).

Wśród wymienionych wyżej, różnorodnych form pochówków ciałałpalnych, na cmentarzysku w Opatowie wystąpił również jeden domniemany grób podkurhanowy, datowany na fazę C1b (II faza użytkowania cmentarzyska), zawierający popielnicowy pochówek kobiety (GODŁOWSKI 1978b, s. 26–27; ZAGÓRSKA-TELEGA 2000). Wspomniany grób, oznaczony numerem 1229, znajdował się w znacznym oddaleniu, o ok. 15 m, od innych obiektów, datowanych na starszy odcinek młodszego okresu rzymskiego, tworzących w tej części cmentarzyska zwarte skupisko. Średnica nasypu domniemanego kurhanu mogła wynosić ok. 30–35 m (ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 314).

Ponadto na nekropoli opatowskiej odnotowano obecność obiektów stanowiących zapewne pozostałości po miejscach wielokrotnej kremacji zwłok, tj. po ustrynach, oraz ślady palenisk niewielkich rozmiarów, związanych przypuszczalnie z bliżej nieokreślonymi praktykami rytualnymi w obrębie cmentarzyska (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002).

W oparciu o wyniki dotychczasowych studiów można ogólnie stwierdzić, że na nekropoli opatowskiej przeważają pochówki czyste zarówno wśród grobów popielnicowych⁸, jak i jamowych. Natomiast obiekty rowkowe oraz warstwowe w każdym przypadku zawierały części stosu ciałałpalnego. Porównanie cech obrządku pogrzebowego występującego na cmentarzysku w Opatowie oraz na oddalonej zaledwie o kilka kilometrów nekropoli w Mokrej, stan. 8⁹, w najstarszych fazach ich użytkowania, tj. na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego, wykazało istnienie pewnych istotnych różnic we wspomnianym zakresie. Jedną z nich jest prawie zupełny brak w analizowanym odcinku chronologicznym grobów jamowych na cmentarzysku w Mokrej, podczas gdy w Opatowie pochówki popielnicowe nieznacznie tylko przeważają nad jamowymi. Ponadto, na cmentarzysku w Mokrej w omawianej fazie poświadczono są wyłącznie groby popielnicowe czyste, w przeciwieństwie do nekropoli opatowskiej, na której pochówki czyste stanowią mniej niż połowę wszystkich analizowanych grobów. Fakty te zdają się przemawiać za tezą, że obydwie wymienione nekropole użytkowane były przez grupy rodowe kultywujące zróżnicowane tradycje w zakresie rytuałów pogrzebowych (MRUZEK, SZCZEPANEK, ZAGÓRSKA-TELEGA 1999).

⁸ Traktujemy tu łącznie pochówki w popielnicach ceramicznych oraz w pojemnikach wykonanych z surowców organicznych.

⁹ Panu dr. Marcinowi Biborskiemu serdecznie dziękujemy za udostępnienie nie publikowanych materiałów z cmentarzyska w Mokrej, stan. 8, woj. śląskie.

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Opatowie dostarczyło inwentarzy grobowych reprezentujących bardzo zróżnicowane poziomy bogactwa wyposażenia. Na podstawie wyników przeprowadzonej dotąd analizy materiałów należy stwierdzić, że groby, które w oparciu o przyjęte w literaturze kryteria uznać można za bogato wyposażone (CZARNECKA 1990, s. 58), występują we wszystkich fazach użytkowania cmentarzyska w Opatowie. Największa ich liczba przypada na jego najstarszą fazę, co jest zgodne z ogólną tendencją dotyczącą przemian w zakresie zwyczajów wyposażania zmarłych, obserwowaną w kulturze przeworskiej na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego (GODŁOWSKI 1969c, s. 128–130).

W trakcie wieloletnich badań wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku w Opatowie pieczołowicie zgromadzono bardzo liczną serię ludzkich szczątków kostnych, przepalone kości zwierzęce, a także próbki ziemi i węgla drzewnych pochodzące z wypełnień jam grobowych oraz z innych obiektów odkrytych w obrębie nekropoli, a nie będących grobami (jak np. paleniska czy ustryny). Materiały te stały się przedmiotem analiz antropologicznych, archeozoologicznych i archeobotanicznych.

Ludzkie szczątki kostne pochodzące z 599 grobów zostały poddane tradycyjnej analizie antropologicznej, mającej na celu ustalenie liczby osobników pochowanych w jednym grobie oraz określenie ich płci i wieku¹⁰. Kości odkryte w obrębie pozostałych grobów nie zachowały się lub zaginęły. Uwaga ta odnosi się głównie do pochówków odkrytych w trakcie badań przedwojennych.

W obrębie omawianej serii materiału kostnego w 44 przypadkach wskazano na płć żeńską, natomiast płć męską stwierdzono w 68 przypadkach. Szczątki dzieci wystąpiły w 71 pojedynczych grobach, ponadto aż 36 razy dzieci w różnych klasach wieku zostały pochowane wspólnie z osobnikiem dorosłym. Z cmentarzyska w Opatowie znanych jest również osiem dalszych grobów podwójnych, w których złożono wspólnie szczątki dwóch osobników dorosłych, najczęściej kobiety i mężczyzny. Ponadto w 249 grobach pochowano osoby dorosłe, których płci nie udało się określić, a w dalszych 121 przypadkach nie określono ani płci, ani wieku pochowanych osobników.

Odsetek osobników o zidentyfikowanej płci, wynoszący niecałe 19% wszystkich szczątków ludzkich objętych analizą, może wydawać się niski. Należy jednak zaznaczyć, że wnioskowanie o płci i wieku osobnika na podstawie przepalonego materiału kostnego jest w znacznym stopniu utrudnione (PIONTEK 1985, s. 210 n; MALINOWSKI 1992, s. 190). Wpływa na to stan zachowania szczątków pochodzących z grobów ciałałpalnych, zwłaszcza niewielka zwykle ich ilość, a zatem częsty brak diagnostycznych fragmentów

¹⁰ Wszystkie analizy antropologiczne wykonał zespół pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Kaczanowskiego z Zakładu Antropologii Instytutu Zoologii UJ.

szkieletu. Trzeba także dodać, że materiał kostny z cmentarzyska w Opatowie charakteryzuje się bardzo silnym przepaleniem w ogniu stosu, czym wyróżnia się na tle innych nekropoli kultury przeworskiej zlokalizowanych w dorzeczu Liswarty (MRUZEK, SZCZEPANEK, ZAGÓRSKA-TELEGA 1999, s. 131–137).

Dysponując wynikami wspomnianych analiz antropologicznych oraz rezultatami wstępnej analizy inwentarzy grobowych podjęto próbę określenia, do jakiego stopnia, na omawianym cmentarzysku, zastosowana forma obrządku pogrzebowego ma związek z płcią zmarłego (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2003). Zaobserwowano, że w okresie, w którym na nekropoli opatowskiej dominowały ilościowo groby popielnicowe, nieco częściej chowano w nich kobiety, natomiast pochówki jamowe częściej charakteryzują się męskim modelem wyposażenia¹¹. Groby, które w oparciu o kryteria przyjęte w literaturze przedmiotu uznać można za wyposażone bogato, zawierają zarówno szczątki kobiet, jak i mężczyzn. Można natomiast stwierdzić, że bogato wyposażone pochówki kobiece dominują w I i II fazie użytkowania cmentarzyska, tj. u schyłku fazy B2 oraz w fazach C1a i C1b. Prawdopodobnie fakt ten wiąże się z zanikiem w ciągu fazy C2 zwyczaju wkładania do grobów atrybutów płci żeńskiej typowych dla wcześniejszych stadiów chronologicznych, takich jak np. metalowe części szkatulek z kluczami, symbolizujące zapewne wysoką pozycję społeczną zmarłych kobiet, a także większej ilości ozdób i części stroju (GODŁOWSKI 1969c, s. 132). Warto zaznaczyć, że jedyny na omawianym cmentarzysku domniemany grób podkurhanowy, charakteryzujący się szczególnym bogactwem wyposażenia, datowany na fazę C1b, zawierał szczątki kobiety (ZAGÓRSKA-TELEGA 2000). Należy natomiast odnotować, że groby męskie wyposażone w uzbrojenie występują we wszystkich fazach użytkowania nekropoli opatowskiej. W świetle powyższych danych można zaryzykować tezę o wyrównanym statusie kobiet i mężczyzn w obrębie populacji użytkującej nekropole opatowską (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2003, s. 267–268).

Na podstawie wyników dotychczasowych badań nad materiałami pochodzącymi z omawianego cmentarzyska zwrócono ponadto uwagę na istnienie pewnych niezgodności w zakresie oznaczeń płci zmarłych uzyskanych niezależnie metodami antropologicznymi i archeologicznymi. Wspomniane niezgodności najlepiej widoczne są w obrębie serii grobów z najstarszej fazy użytkowania nekropoli opatowskiej. W odpowiadającym jej odcinku chronologicznym, tj. na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego (schyłek fazy B2, faza C1a), na cmentarzysku w Opatowie, podobnie jak na

¹¹ Na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej obserwuje się na ogół odwrotną prawidłowość, tzn. groby popielnicowe częściej zawierają szczątki osobników płci męskiej (GODŁOWSKI 1969c, s. 134).

całym terytorium kultury przeworskiej, najczęściej występują bogate inwentarze grobowe, zawierające wiele kategorii różnorodnych przedmiotów. Niektóre z tych przedmiotów interpretowane są niejednokrotnie jako tzw. archeologiczne wyznaczniki płci (np. metalowe części szkatułki, przęślik – wyznaczniki płci żeńskiej; elementy uzbrojenia lub całe jego zestawy – wyznaczniki płci męskiej). W literaturze omawiano niejednokrotnie przyczyny podobnych rozbieżności w wynikach określeń płci metodami antropologicznymi i archeologicznymi w odniesieniu do grobów ludności kultury przeworskiej (GODŁOWSKI 1974; STRZAŁKO, PIONTEK, MALINOWSKI 1974; PIONTEK 1985, s. 134–135). Na ogół upatrywano je w zawodności zastosowanych metod antropologicznych. Zwracano uwagę na niekompletność zachowanych szczątków kostnych, a zatem brak diagnostycznych fragmentów szkieletu, a także na indywidualne różnice w wyrażeniu cech płciowych obserwowanych na szkielecie. Naszym zdaniem przyczyny omawianych niezgodności mogą jednakże częściowo leżeć także po stronie trudności w interpretacji pewnych zjawisk kulturowych, które można rekonstruować na podstawie analizy źródeł archeologicznych. Należy sądzić, że wybór przedmiotów deponowanych wraz ze zwłokami w grobie był zależny przede wszystkim od wyobrażeń panujących w danej społeczności na temat śmierci i życia pozagrobowego, a nie tylko od płci, wieku i statusu społecznego zmarłego (por. CZARNECKA 1990, s. 89; HODDER 1995, s. 18). Wydaje się prawdopodobne, że przynajmniej niektóre z przedmiotów wchodzących w skład inwentarzy grobowych mogły być nośnikami znaczeń symbolicznych odnoszących się do wszystkich ludzi, bez względu na płeć, wiek czy status, choć ze względu na ich utylitarną funkcję kojarzą się one np. tylko ze sferą aktywności przedstawicieli tylko jednej płci. Uwaga ta odnosi się przykładowo do przęślików, przez część badaczy interpretowanych jako przedmioty o znaczeniu magicznym, symbolizującym nieprzerwaną kontynuację nici życia ludzkiego (por. CZARNECKA 1990, s. 43–44; BŁAŻEJEWSKI 1998, s. 32, 162, tam dalsza literatura). Znaczenie magiczne czy symboliczne, niekoniecznie odnoszące się tylko do przedstawicieli płci męskiej, mogły też mieć groty broni drzewcowej lub ostrogi¹², zwłaszcza gdy występują one pojedynczo w inwentarzach grobowych. Na szczególną uwagę zasługują przypadki, poświęcone również na nekropoli opatowskiej, intencjonalnego, pionowego wbijania w jamę grobową lub w popielnicę grotów broni drzewcowej. Na niektórych cmentarzyskach kultury przeworskiej zarejestrowano także ślady podobnych zabiegów przy zastosowaniu innych elementów uzbrojenia, metalowych narzędzi lub drewnianych kołków (LIANA 1968, s. 381–382).

¹² W skład bogatego wyposażenia, wspomnianego wyżej, kobiecego grobu podkurhanowego (grób 1229) wchodziła między innymi jedna ostroga (ZAGÓRSKA-TELEGA 2000, s. 315, ryc. 6: 6).

Wspomniany zwyczaj, specyficzny dla środowiska kultury przeworskiej, praktykowany był często wobec grobów kobiecych oraz wobec grobów podwójnych, w których pochowano kobietę z dzieckiem (CZARNECKA 1990, s. 67–68; DĄBROWSKA 1997, s. 24–25; GARBACZ 2000, s. 16).

Kolejnym interesującym zagadnieniem jest kwestia pochówków dziecięcych odkrytych na omawianym cmentarzysku¹³. Wspomniana wyżej ich liczebność (107) z pewnością nie odzwierciedla pierwotnej proporcji zgonów dzieci do ogółu zgonów w obrębie społeczności użytkującej omawianą nekropole. Wniosek taki jest oczywisty w świetle danych antropologicznych i paleodemograficznych odnoszących się do struktury wymieralności populacji pradziejowych. Wedle wspomnianych szacunków, groby dziecięce na cmentarzysku z okresu rzymskiego powinny stanowić przeciętnie około 40–50% wszystkich pochówków (WOLSKA, NICOLAESCU-PLOPSOR 1976, s. 405; HENNEBERG 1977; CZARNECKA 1990, s. 87; PARKER PEARSON 1999, s. 102–103). W przypadku cmentarzyska w Opatowie zwraca również uwagę fakt, że ogółem zarejestrowano tylko pięć pochówków dzieci zmarłych w wieku okołoporodowym, która to kategoria wiekowa winna być teoretycznie reprezentowana szczególnie licznie. Należy jednak stwierdzić, że wspomniana wyżej proporcja pomiędzy liczbą pochówków dzieci a liczebnością grobów osób dorosłych, zaobserwowana na cmentarzysku w Opatowie, zdaje się być typowa dla zdecydowanej większości nekropoli kultury przeworskiej w okresie rzymskim (DĄBROWSKI 1973, s. 348, tam starsza literatura; CZARNECKA 1990, s. 72)¹⁴.

Obecność szczątków dzieci w grobach stwierdzono, jak wyżej wspomniano, w 107 przypadkach, przy czym 71 razy zostały one złożone w pojedynczym grobie, natomiast 36 razy szczątki dzieci w różnych klasach wieku wystąpiły w pochówkach podwójnych i zbiorowych. Dzieci stanowią zatem ok. 18% wszystkich osobników określonych pod względem antropologicznym. Najliczniej reprezentowane są pochówki osobników zmarłych w wieku Infans I (ok. 60% wszystkich grobów dziecięcych), natomiast groby dzieci zaliczonych do klasy wieku Juvenis stanowią mniej niż 10% analizowanej serii.

¹³ Pochówki dziecięce z cmentarzyska w Opatowie są przedmiotem osobnego artykułu (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2004).

¹⁴ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że z terenu objętego zasięgiem kultury przeworskiej znane są cmentarzyska, na których odsetek osobników zmarłych w omawianych klasach wieku jest stosunkowo wysoki i zbliża się do oczekiwanego, chodzi tu np. o nekropole w Karczewcu, woj. mazowieckie, i w Korzeniu, woj. mazowieckie, gdzie pochówki dziecięce stanowiły odpowiednio 41 i 46 % wszystkich pochówków (DĄBROWSKI 1973, s. 347, tab. III). Analogiczne przypadki obserwuje się niekiedy w okresie rzymskim również na innych obszarach kulturowych. Mamy tu na myśli np. cmentarzysko kultury wielbarskiej w Cecelach, woj. podlaskie, na którym pochówki dzieci stanowią najliczniejszą grupę, ok. 61% ogółu (JASKANIS 1996, s. 95–97, diagram 3, 4, 6).

Groby dziecięce występują na cmentarzysku w Opatowie we wszystkich fazach jego użytkowania, przy czym w żadnej ze stref nekropoli nie zaobserwowano ich wyróżniającego się skupiska¹⁵. Najliczniej są one reprezentowane w pierwszej fazie funkcjonowania cmentarzyska, odpowiadającej początkom młodszego okresu rzymskiego, co zapewne pozostaje w związku z częstym stosowaniem wówczas popielnicowej formy grobu, sprzyjającej zachowaniu się nawet drobnych szczątków kostnych. Ogólnie należy stwierdzić, że pochówki dziecięce reprezentują wszystkie formy obiektów grobowych poświadczonych na omawianej nekropoli, tj. groby jamowe, popielnicowe, popielnicowe w popielnicy wykonanej z tworzywa organicznego, warstwowe oraz rowkowe. Szczątki dzieci zmarłych w wieku Infans I najczęściej składano w grobach popielnicowych, natomiast wśród osobników zmarłych w wieku Infans II przeważają groby jamowe.

Rezultaty analizy materiałów zabytkowych pochodzących z grobów dziecięcych odkrytych na nekropoli opatowskiej pozwalają stwierdzić, że ich wyposażenie wykazuje wyraźne zróżnicowanie. Wśród 57 grobów osobników zaliczonych do klasy wieku Infans I wskazać można sześć grobów, które według przyjętych w literaturze kryteriów (CZARNECKA 1990, s. 58–59), uznać należy za wyposażone bogato¹⁶, 32 pochówki wyposażone na poziomie średnim oraz 18 grobów ubogich. Wśród 28 grobów osobników zaliczonych do klasy wiekowej Infans II wystąpiły trzy groby wyposażone bogato¹⁷, 15 pochówków wyposażonych na średnim poziomie oraz 10 ubogich. Spośród pięciu pochówków osobników zaliczonych do kategorii Juvenis, dwa określić można jako wyposażone na średnim poziomie, natomiast trzy jako wyposażone ubogo.

Wyniki powyższych obserwacji są do pewnego stopnia zgodne z rezultatami studiów nad zróżnicowaniem bogactwa wyposażenia grobów dziecięcych na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej w okresie rzymskim (CZARNECKA 1990, s. 59). W ich świetle należy wnioskować, że najstaranniej wyposażane były groby dzieci zmarłych do 6 roku życia (Infans I). W przedziale tym mieszczą się również, nielicznie na ogół reprezentowane, pochówki osobników zmarłych w okresie okołoporodowym. Na cmentarzyskach analizowanych przez K. Czarnecką 50% pochówków dzieci zmarłych w klasie wieku Infans II stanowiły groby ubogo wyposażone (CZARNECKA 1990, s. 59), natomiast na cmentarzysku w Opatowie 53% grobów dzieci zmarłych we wspomnianej klasie wieku jest wyposażonych na średnim poziomie.

¹⁵ Analogiczną sytuację zaobserwowano między innymi na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Odrach, woj. pomorskie (GRZELAKOWSKA 1991, s. 79).

¹⁶ Trzeba jednak zaznaczyć, że w dwóch przypadkach chodzi tu o pochówek podwójny, tj. dziecka wraz z osobą dorosłą.

¹⁷ Zaliczono tu jeden grób podwójny (dziecka z osobą dorosłą) oraz jeden przypadek wystąpienia szczątków dziecka w obrębie tzw. grobu warstwowego, w którym zidentyfikowano ponadto szczątki kobiety w wieku Maturus.

Należy liczyć się z ewentualnością, że niektóre groby dziecięce na omawianej nekropoli mogą być trudno uchwytnie w terenie, ze względu na mniej staranną formę obiektu grobowego, niewielką ilość bardzo drobnych kości czy brak wyposażenia. W odniesieniu do kultury przeworskiej w okresie rzymskim niektórzy autorzy dopuszczają również możliwość, że część dzieci, zwłaszcza zmarłych w okresie okołoporodowym, mogła być chowana poza dużymi cmentarzyskami lub że pochówkom takim towarzyszyły odmienne rytuały, utrudniające ich identyfikację (por. CZARNECKA 1990, s. 88).

Analizy archeozoologiczne¹⁸ materiału kostnego pochodzącego z cmentarzyska w Opatowie ujawniły, że w niektórych grobach, oprócz szczątków ludzkich, występują także przepalone kości zwierzęce. W 80 grobach stwierdzono obecność przepalonych szczątków ssaków. Odnotowano prawie wyłącznie gatunki udomowione. Najliczniej wystąpiły kości kozy-owcy, mniej licznie reprezentowane jest bydło rogate (*bos taurus*) i trzoda chlewna (*sus domesticus*). Tylko w jednym grobie natrafiono na szczątki zwierzęcia dzikiego, tj. jelenia. Wśród przedstawicieli awiofauny (ptaków), która wystąpiła w 37 grobach, najliczniej poświadczonym gatunkiem jest kura domowa (*gallus gallus*). Tylko w jednym grobie odkryto szczątki ptaka drapieżnego (*Falconiformes*).

Można sądzić, że fragmenty tuszy zwierzęcych (lub całe sztuki) znalazły się w obrębie stosu ciałopalnego w wyniku celowego działania człowieka. Na ogół interpretuje się ich obecność w grobie jako przejaw zachowań o charakterze rytualnym, związanych z wyposażaniem zmarłego w pożywienie lub z aktami ofiarnymi. W przypadku kości ptaków zwraca się dodatkowo uwagę na możliwość ich związków z pewnymi kultami. Warto nadmienić, że w rzymskiej tradycji kury i koguty pełniły szczególną funkcję jako ptactwo ofiarne, a kogutom przypisywano niekiedy rolę przewodnika dusz (RODZIŃSKA-NOWAK 2003, tam dalsza literatura).

Należy stwierdzić, że struktura gatunkowa szczątków zwierzęcych z grobów odkrytych na cmentarzysku w Opatowie jest zasadniczo typowa dla środowiska kultury przeworskiej (por. WĘGRZYNOWICZ 1982, s. 224–230). Na obecnym etapie badań trudno jest jednak stwierdzić, czy we wspomnianym środowisku kulturowym istniał jakiś szczególny „jadłospis dla zmarłych”, tzn. czy np. mięso pewnych gatunków zwierząt zarezerwowane było dla określonych grup zmarłych w zależności od ich płci, wieku oraz pozycji społecznej.

Z grobów odkrytych na omawianym cmentarzysku, a także z palenisk i domniemanych ustryn, tj. miejsc wielokrotnej kremacji zwłok, pochodzą znaleziska węgla drzewnych. Łącznie dysponujemy obecnie 80 próbkami¹⁹.

¹⁸ Analizy archeozoologiczne zostały wykonane przez mgr Danutę Makowicz-Poliszot oraz dr hab. Teresę Tomek z PAN (Kraków).

¹⁹ Wszystkie analizy paleobotaniczne wykonała dr hab. Maria Lityńska-Zajac z IAIE PAN (Kraków).

Wśród gatunków drzew określonych na podstawie analizy wspomnianych próbek liczebnie dominuje sosna (*pinus silvestris*), natomiast inne gatunki, takie jak dąb, grab, jałowiec, lipa i jodła reprezentowane są bardzo nielicznie. W świetle rezultatów powyższych analiz należy sądzić, iż do budowy stosu pogrzebowego nie było konieczne zastosowanie wyłącznie drewna wysokokalorycznego (tj. dębu czy buku), natomiast wykorzystywano często drewna gatunków żywczych, zapewne ze względu na ich walory aromatyczne (sosna, jałowiec). (MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 340, tam dalsza literatura). Należy jednak nadmienić, że wzmianka Tacyta w *Germanii* wskazuje na celowy dobór gatunków drewna używanego przez Germanów do budowy stosów pogrzebowych „znakomitych mężów” (Germ. 27–28). Wzmianka ta znajduje potwierdzenie, w odniesieniu do drewna dębowego, również w późniejszym przekazie zachowanym w *Pieśni o podżeganiu Gudruny* (*Gudrúnar hvöt*, 21) zawartej w tzw. *Eddzie poetyckiej*. Oprócz szeroko poświadczonego kultu dębu, na różnych obszarach kulturowych rozwijały się też kulty innych gatunków drzew (por. MADYDA-LEGUTKO, RODZIŃSKA-NOWAK, ZAGÓRSKA-TELEGA 2002, s. 340). Przedstawione wyżej uwagi, odnoszące się do obrzędowości funeralnej grup ludności kultury przeworskiej użytkujących omawianą nekropole, na obecnym etapie badań mają jedynie charakter wstępnych ustaleń. Szczegółowe opracowanie tej problematyki, uwzględniające wyniki wszystkich analiz specjalistycznych, znajdzie się w przygotowywanej obecnie kompleksowej monografii cmentarzyska w Opatowie.

LITERATURA

BIBORSKI M.

- 1998 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*. Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku, s. 63–75.
- 2001 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury przeworskiej w Mokrej, województwo częstochowskie*. Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku, s. 125–133.

BŁAŻEJEWSKI A.

- 1998 *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*. Wrocław.
- 1999 *Kolejny sezon badań cmentarzyska kultury przeworskiej w Niezgodzie, stan. 1, gm. Żmigród*. Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 41, s. 259–268.

CZARNECKA K.

- 1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*. Warszawa.

DĄBROWSKA T.

- 1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica 3. Kraków.

- DĄBROWSKI J.
1973 *Z problematyki stosunków społecznych ludności kultury lużyckiej*. *Archeologia Polski* 18, s. 337–353.
- GAITZSCH W., WERNER A.
1993 *Rekonstruktion einer Brandbestattung vom Typ Bustum aufgrund archäologischer Befunde aus Siedlungen der Jülicher Lössbörde*. [w:] Struck M. (Hg.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 55–67.
- GARBACZ K.
2000 *Cmentarzisko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. świętokrzyskie*. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 21, s. 5–170.
- GEDL M., GINTER B., GODŁOWSKI K.
1970 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty*. Cz. I. Śląski Instytut Naukowy Katowice.
1971 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty*. Cz. II. Śląski Instytut Naukowy Katowice.
- GODŁOWSKI, K.
1959a *Sprawozdanie z badań cmentarzyska i osady z okresu rzymskiego w Opatowie pow. Kłobuck*. *Sprawozdania Archeologiczne* 5, s. 63–70.
1959b *Materiały z cmentarzyska z późnego okresu rzymskiego w Opatowie pow. Kłobuck*. *Materiały Archeologiczne* 1, s. 173–277.
1959c *Badania w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck*. *Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego* 10, s. 24.
1962 *Ein Gräberfeld aus der späten Kaiserzeit in Opatów, Kreis Kłobuck*. *Archaeologia Polona* 4, s. 295–305.
1964 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku z okresu późnorzymskiego w Żabieńcu, pow. Częstochowa, w 1962 roku*. *Sprawozdania Archeologiczne* 16, s. 149–152.
1965a *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Walenczowie, pow. Kłobuck, stanowisko 10 w 1963 roku*. *Sprawozdania Archeologiczne* 17, s. 169–170.
1965b *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu późnorzymskiego w Żabieńcu, pow. Częstochowa, w 1963 roku*. *Sprawozdania Archeologiczne* 17, s. 165–168.
1966a *Badania wykopaliskowe na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck, w 1964 roku*. *Sprawozdania Archeologiczne* 18, s. 150–151.
1966b *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck w 1964 roku*. *Sprawozdania Archeologiczne* 18, s. 141–152.
1969a *Kontynuacja badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty (Rybno, Żabieniec, Opatów)*. *Sprawozdania Archeologiczne* 21, s. 135–152.
1969b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty w latach 1965–1966*. *Sprawozdania Archeologiczne* 20, s. 167–184.
1969c *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*. Katowice–Kraków
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe*. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne*, z. 11.
1974 *Konfrontacja i ocena wartości archeologicznych i antropologicznych wyznaczników płci w odniesieniu do grobów ciałopalnych z okresu późnolateńskiego i rzymskiego*. [w:] Giżyńska H. (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*. Poznań, s. 63–70.
1978a *Inkrustowany, prowincjonalnorzymski trzewik pochwy miecza z Opatowa, woj. częstochowskie*. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 25, Ser. archeologiczna, s. 141–154.

- 1978b *Opatów, woj. Częstochowa (Ein Gräberfeld der jüngeren Kaiserzeit)*. Recherches Archéologiques de 1977, s. 24–31.
- 1980 *Przemiany zasiedlenia na Wyżynie Głubczyckiej i w dorzeczu Liswarty w okresie lateńskim, rzymskim i początkach wczesnego średniowiecza*. Archeologia Polski 25, s. 131–162.
- 1981 *Formy i wyposażenie grobów*. [w:] *Prahistoria ziem polskich 5*. Wrocław, s. 106–120.
- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Kraków.
- 1986 *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa (Gräberfeld der Lausitzer Kultur und der jüngeren Kaiserzeit)*. Recherches Archéologiques de 1984, s. 36–39.
- GRZELAKOWSKA E.
- 1991 *Pochówki dziecięce z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Odrach*. Acta Universitatis Lodzensis, Folia archaeologica 12, s. 73–103.
- HENNEBERG M.
- 1977 *Proportion of dying children in paleodemographical studies: estimation by guess or by methodical approach*. Przegląd Antropologiczny 43, s. 105–114.
- HODDER I.
- 1995 *Czytanie przeszłości: współczesne podejście do interpretacji w archeologii*. Poznań.
- JASKANIS J.
- 1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Monumenta Archaeologica Barbarica 2. Kraków.
- LIANA T.
- 1968 *Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej*. Wiadomości Archeologiczne 33, s. 381–385.
- MADYDA-LEGUTKO R., RODZIŃSKA-NOWAK J., ZAGÓRSKA-TELEGA J.
- 2002 *Pozostałości miejsc kremacji z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*. Varia Barbarica, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I. Warszawa–Lublin, s. 333–352.
- 2003 *Obrządek pogrzebowy a pleć zmarłego. Uwagi na podstawie analizy materiałów archeologicznych z najstarszej fazy cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*. [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Kobieta – śmierć – mężczyzna*. Funeralia Lednickie, Spotkanie 5, Poznań, s. 263–271.
- 2004 *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie – próba interpretacji*. [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Dusza małuczka, a strata ogromna...*, Funeralia Lednickie, Spotkanie 6, Poznań, s. 199–215.
- MADYDA-LEGUTKO R., ZAGÓRSKA-TELEGA J.
- 2000 *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woiw. śląskie*. Sborník Národního Muzea v Praze 54, 1–4, s. 107–122.
- 2003 *Znaleziska monet rzymskich ze stanowisk kultury przeworskiej położonych w dorzeczu Liswarty*. [w:] Bursche A., Ciołek R. (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 285–299.
- MALINOWSKI A.
- 1992 *Zdjęcie antropologiczne materiałów z cmentarzysk wielkopolskich kultury pomorskiej – V–III w. p.n.e.* [w:] Holzer J. Z. (red.), *Zaludnienie ziem polskich między XIII w. p.n.e. a IV w. n.e. – materiały źródłowe, próba oceny*. Warszawa, s. 187–232.
- MAĆZYŃSKA M.
- 1972 *Badania zespołu osad z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck*. Sprawozdania Archeologiczne 24, s. 121–128.

- 1982 *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Fundstelle 6 (Siedlung aus der römischen Kaiserzeit)*. Recherches Archéologiques de 1980, s. 30–34.
- MRUZEK B., SZCZEPANEK A., ZAGÓRSKA-TELEGA J.
- 1999 *Cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie (stan. 1) i Mokrej (stan. 8), woj. częstochowskie – analiza antropologiczna i wybrane zagadnienia obrządku pogrzebowego*. Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia 3, s. 125–141.
- NOSEK S.
- 1939 *Badania archeologiczne w Opatowie częstochowskim*. Ziemia Częstochowska 3, z. 1, s. 7–33.
- 1946 *Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie, pow. częstochowski*. Annales UMCS, vol. I, 4, s. 229–332.
- PARKER PERSON M.
- 1999 *The Archaeology of Death and Burial*. Sutton Publishing.
- PIONTEK J.
- 1985 *Biologia populacji pradziejowych*. Poznań.
- PRZYCHODNI A.
- 1996 *Znaleziska terra sigillata z terenu Małopolski*. Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UJ w Krakowie.
- REYMAN T.
- 1939 *Sprawozdania z dotychczasowych badań na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Opatowie pow. Częstochowa*. Sprawozdania PAU, 44, s. 23–118.
- 1945 *Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie pow. Częstochowa*. Światowit 18, s. 165–177.
- RODZIŃSKA-NOWAK J.
- 2003 *Plastyczne wyobrażenia koguta z terenu kultury przeworskiej i ich domniemana symbolika*. [w:] Bursche A., Ciołek R. (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 335–342.
- STRUCK M.
- 1993 *Busta in Britannien und ihre Verbindungen zum Kontinent. Allgemeine Überlegungen zur Herleitung der Bestattungssitte*. [w:] Struck M. (Hg.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 69–80.
- STRZAŁKO J., PIONTEK J., MALINOWSKI A.
- 1974 *Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich w grobach ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych*. [w:] Giżyńska H. (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*. Poznań, s. 31–42.
- SZCZEPANEK A., WIECZOREK M.
- 1999 *Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, stanowisko 1, woj. częstochowskie. Zarys badań prowadzonych w latach 1938–1998*. Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia 3, s. 43–53.
- WĘGRZYNOWICZ T.
- 1982 *Szczałki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*. Warszawa.
- WITTEYER M.
- 1993 *Die Ustrinen und Busta von Mainz-Waisenau*. [w:] Struck M. (Hg.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Mainz, s. 69–80.
- WOLSKA W., NICOLAESCU-PLOPSOR D.
- 1976 *Uwagi o współzależnościach biologiczno-kulturowych w badaniach populacji pradziejowych*. Wiadomości Archeologiczne 41, z. 4, s. 399–412.

ZAGÓRSKA-TELEGA J.

2000 *Bogaty pochówek kobiecy na cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. Śląskie*. [w:] Madyda-Legutko R., Bochnak T. (red.), *Superiores Barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Kraków, s. 313–326.

dr Judyta Rodzińska-Nowak
mgr Joanna Zagórska-Telega
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Gołębia 11
PL – 31-007 Kraków

Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega

ZUM GRABRITUS AUF DEM GRÄBERFELD DER PRZEWORSK-KULTUR
VON OPATÓW, FSt. 1, WOJW. ŚLĄSKIE
Zusammenfassung

Das Brandgräberfeld der Przeworsk-Kultur in Opatów, FSt.1, Gde. loco, Woiw. śląskie, liegt in einer Siedlungskammer dieser Kultur im Liswartagebiet. Es gehört mit ca. 1000 Objekte zu den größten bisher bekannten Nekropolen dieser Kultur. Der chronologische Rahmen seiner Belegung umfasst die gesamte Dauer der Besiedlung der Przeworsk-Kultur im Liswartagebiet, d.h. den Zeitraum von der Wende der frühen zur jüngeren römischen Kaiserzeit bis zur frühen Völkerwanderungszeit. Die auf dem behandelten Gräberfeld deutlich nachweisbare horizontale Stratigraphie wurde von Professor Kazimierz Godłowski bei seinen Studien zur Chronologie der jüngeren und spätrömischen Kaiserzeit im mitteleuropäischen Raum benutzt. Dieser Forscher sonderte 5 Belegungsphasen der Nekropole von Opatów aus (I–V).

Auf dem betreffenden Gräberfeld kommen, ebenso wie auf den anderen Fundstellen von sepulchralem Charakter, die aus dem Liswartagebiet bekannt sind, unterschiedliche Grabformen, u.a. Schichtgräber und Grabenobjekte des sogenannten Żabieniec-Typus, vor. Es wurden ferner auch eine vermutlich unter einem Grabhügel angelegte Bestattung sowie die Reste von Grabstätten, in denen mehrfach Leichen verbrannt wurden, d.h. sogenannte Ustrinen, entdeckt.

Gestützt auf die Ergebnisse der bislang durchgeführten Studien kann allgemein festgestellt werden, dass auf der Nekropole von Opatów die Bestattungen ohne Brandschutt vorherrschend sind, dieses sowohl bei Urnen- als auch bei Brandgrubengräbern. Die Grabenobjekte und Schichtgräber enthielten dagegen immer die Scheiterhaufenreste. Ein Vergleich des Grabritus auf dem Gräberfeld von Opatów mit demjenigen auf dem nur ein paar Kilometer entfernt gelegenen Bestattungsplatz von Mokra, FSt. 8, in den frühesten Belegungsphasen dieser Nekropolen, d.h. an der Wende der frühen zur jüngeren römischen Kaiserzeit, hat manchen bedeutenden Unterschied erbracht. Die spricht anscheinend dafür, dass die beiden Bestattungsplätze von Sippengruppen benutzt wurden, die verschiedene Traditionen im Bereich der Bestattungssitte pflegten.

Das Gräberfeld von Opatów lieferte Grabinventare, die durch einen sehr differenzierten Ausstattungsreichtum gekennzeichnet waren. Gräber, die nach den in der Literatur vorgeschlagenen Kriterien als reich ausgestattet anzusehen sind, lassen sich für alle Belegungsphasen nachweisen. Die meisten von ihnen gehören in die früheste Phase (I), was mit der im Verbreitungsbereich der Przeworsk-Kultur an der Wende von der frühen zur jüngeren römischen Kaiserzeit allgemeinen zu beobachtenden Tendenz in der Veränderung der Totenausstattung übereinstimmt.

Im Laufe der jahrelangen Ausgrabungen auf dem Gräberfeld von Opatów konnte eine beachtliche Anzahl von menschlichen Knochenresten, gebrannten Tierknochen wie auch Boden- und Holzkohleproben aus der Füllung von Grabgruben und anderen Befunden dieses Bestattungsplatzes, bei denen es sich nicht um Gräber handelte (z.B. Herdstellen oder Ustrinen), geborgen werden. Diese Befunde wurden zum Gegenstand anthropologischer, paläozoologischer und paläobotanischer Analysen.

Auf der Grundlage der Ergebnisse anthropologischer Analysen und der vorläufigen Auswertung von Grabinventaren wurde versucht zu bestimmen, inwieweit der für das behandelte Gräberfeld nachgewiesene Bestattungsritus mit dem Geschlecht des Verstorbenen verbunden ist. Es konnte beobachtet werden, dass in dem Zeitraum, als auf dem Bestattungsplatz von Opatów die Urnengräber quantitativ vorherrschend waren, etwas häufiger Frauen bestattet wurden, während die in Brandgruben angelegten Bestattungen durch das für Männer übliche Ausstattungsmodell gekennzeichnet sind. Reich ausgestattete Gräber enthalten sowohl Überreste von Frauen als auch Männern. Man kann dagegen feststellen, dass reich ausgestattete Frauengräber in der Belegungsphase I und II, d.h. am Ausgang der Stufe B2 sowie in C1a und C1b, dominieren. Dieses hängt wohl mit dem in der Stufe C2 erfolgten Ausklingen der Sitte zusammen, die für die früheren Zeitabschnitte typischen Attribute des weiblichen Geschlechts ins Grab niederzulegen. Das einzige für das betreffende Gräberfeld belegte, besonders reich ausgestattete, in die Stufe C1b datierbare Hügelgrab barg die Reste einer Frau. Dagegen sind Männergräber mit Waffenbeigabe für alle Belegungsphasen der Nekropole von Opatów nachweisbar. Im Lichte der obigen Ausführungen dürfte eine Hypothese von einem annähernd gleichen sozialen Status von Frauen und Männern innerhalb der die Nekropole von Opatów benutzenden Population aufgestellt werden.

Gestützt auf die Ergebnisse der bisherigen Forschungen an dem Fundstoff aus dem behandelten Gräberfeld wurde ferner darauf hingewiesen, dass die unabhängig voneinander nach anthropologischen und archäologischen Methoden durchgeführten Bestimmungen des Geschlechts von Verstorbenen manche Abweichungen erkennen lassen. Unseres Erachtens dürften die letzteren zum Teil auf die Schwierigkeiten mit der Deutung mancher Kulturererscheinungen, die nur schwer durch eine Analyse archäologischer Quellen rekonstruiert werden können – in unserem Fall sind es eben die archäologischen Kennzeichen des Geschlechts – zurückzuführen sein. Es ist anzunehmen, dass die Auswahl der Gegenstände, die mit der Leiche ins Grab gelegt wurden, vor allem durch die in einer Gemeinschaft herrschenden Vorstellungen über den Tod und das Leben im Jenseits und nicht allein durch das Geschlecht, das Alter und den sozialen Status des Verstorbenen bedingt waren. Im Zusammenhang damit liegt es nahe zu behaupten, dass wenigstens einige Gegenstände, die dem Grabinventar angehörten, Träger symbolischer Inhalte für alle Menschen, ungeachtet ihres Geschlechts, ihres Alters oder der gesellschaftlichen Stellung, gewesen sein könnten, auch wenn die Artefakte aufgrund ihrer Verwendung mit dem Aktivitätsbereich nur eines Geschlechts assoziiert werden. Dieses trifft beispielsweise für die Spinnwirtel wie auch für die in Gräbern belegten Einzelfunde von Lanzen- oder Speerspitzen und Sporen zu.

Eine weitere interessante Fragestellung hängt mit den Kinderbestattungen zusammen, die auf dem behandelten Gräberfeld freigelegt worden sind. Deren relativ niedrige Anzahl (107 Bestattungen von den insgesamt 599 anthropologisch erforschten, d.h. 18% aller Gräber) spiegelt ganz bestimmt nicht das ursprüngliche Verhältnis zwischen der Sterberate von Kindern und der allgemeinen Sterberate für die den betreffenden Bestattungsplatz benutzende Population wider. Auffallend ist bei dem Gräberfeld von Opatów auch der Umstand, dass insgesamt nur fünf Bestattungen von Kindern im Geburtsalter – diese Altersstufe müsste ja theoretisch besonders zahlreich vertreten sein – aufgenommen worden sind. Man muss allerdings feststellen, dass die oben für das Gräberfeld von Opatów angedeutete beobachtete Proportion zwischen der Anzahl von Kinderbestattungen und der Anzahl von Erwachsenengräbern als typisch für

die überwiegende Mehrheit von Nekropolen der Przeworsk-Kultur in der römischen Kaiserzeit anzusehen ist.

Kindergräber treten auf dem Bestattungsplatz von Opatów in allen Belegungsphasen auf, wobei sie in keinem der Gräberfeldbereiche eine deutliche Konzentration bilden. Am stärksten vertreten sind sie in der ersten Belegungsphase, die dem Anfang der jüngeren römischen Kaiserzeit entspricht, was wohl mit der damals häufiger verwendeten Bestattungsart, nämlich einem Urnengrab, das die Erhaltung selbst der geringsten Knochenreste begünstigt, im Zusammenhang steht. Man kann allgemein feststellen, dass Kinderbestattungen in allen für die betreffende Nekropole nachgewiesenen Bestattungsarten vertreten sind. Die Reste verstorbener Kinder der Stufe Infans I wurden am häufigsten in die Urnengräber niedergelegt, während bei den Kinderbestattungen der Altersstufe Infans II die Brandgrubengräber vorherrschend sind.

Die Ergebnisse einer Analyse des Fundmaterials aus den Kindergräbern der Nekropole von Opatów weisen auf eine deutliche Differenzierung der Grabausstattung hin. Es scheint allerdings, dass die Bestattungen der bis zum 6 Lebensjahr (Infans I) verstorbenen Kinder, ebenso wie dies auf den anderen Gräberfeldern der Przeworsk-Kultur der römischen Kaiserzeit der Fall ist, am sorgfältigsten ausgestattet waren.

Die archäozoologischen und paläobotanischen Analysen erlaubten einerseits die Bestimmung der Zusammensetzung von Tierarten, deren Reste zusammen mit dem Toten ins Grab gegeben wurden, und andererseits die Ermittlung der Zusammensetzung der Baumarten, deren Holz für die Errichtung des Scheiterhaufens Verwendung fand. Die obigen Ausführungen bezüglich der Grabsitten der Bevölkerungsgruppen der Przeworsk-Kultur, die das behandelte Gräberfeld belegten, tragen beim jetzigen Forschungsstand lediglich einen vorläufigen Charakter. Eine ausführliche Darstellung der betreffenden Problematik, bei der die Ergebnisse aller Spezialanalysen erörtert werden sollen, ist Gegenstand einer derzeit vorbereiteten umfassende monographischen Bearbeitung über den Bestattungsplatz von Opatów.

Übersetzt von Zbigniew Pisz